

Date: 3rd June-2026

QO'SHMA GAPLAR USLUBIYATI

Shoymardonova Fotima

Surxondaryo viloyati. Termiz shahri.

Termiz davlat universiteti akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Qo'shma gaplar uslubiyati: o'zbek tili sintaksisining badiiy va mantiqiy jilolari tahlil va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Qo'shma gaplar uslubiyatining nazariy asoslari, bog'langan qo'shma gaplar, ergashgan qo'shma gaplar, bog'lovchisiz qo'shma gaplar, qo'shma gaplarda punktuatsiya va ohang uslubiyati.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkurining ko'zgusidir. Tafakkur rivojlanib borgan sari, nutq strukturalari ham murakkablashib boradi. O'zbek tili sintaksisida qo'shma gaplar alohida o'rin tutadi. Qo'shma gaplar ikki yoki undan ortiq sodda gapning ma'no va grammatik jihatdan birikuvidan hosil bo'lib, murakkab voqea-hodisalarni, ular orasidagi sabab-natija, ziddlik, payt, shart va o'xshatish munosabatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Biroq, qo'shma gaplar faqat grammatik birlik emas, balki ulkan uslubiy imkoniyatlar manbaidir. Ularning uslubiyati (stilistikasi) so'zlovchining maqsadiga ko'ra fikrni qanday shakllantirish, tinglovchiga qanday ta'sir o'tkazish va nutqning estetik jozibasini qanday oshirish masalalarini o'rganadi.

1. Qo'shma gaplar uslubiyatining nazariy asoslari

Qo'shma gaplar uslubiyatini o'rganishda, eng avvalo, uning turlariga e'tibor qaratish lozim. O'zbek tili grammatikasida qo'shma gaplar bog'lanish vositalariga ko'ra uchta katta guruhga bo'linadi:

1. **Bog'langan qo'shma gaplar.**
2. **Ergashgan qo'shma gaplar.**
3. **Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.**

Har bir tur o'ziga xos uslubiy yukka ega bo'lib, nutqiy vaziyatga qarab tanlanadi. Masalan, rasmiy uslubda aniqlik va mantiqiy izchillik talab etilsa, badiiy uslubda emotsionallik va tasviriylik birinchi o'ringa chiqadi.

2. Bog'langan qo'shma gaplar: Tenglik va muvozanat uslubi

Bog'langan qo'shma gaplarda qismlar o'zaro teng huquqli bo'ladi. Bu turdagi gaplar uslubiyati asosan bog'lovchilarning ma'no turlariga tayanadi.

2.1. Biriktiruv bog'lovchili gaplar uslubiyati

"Va", "hamda", "bilan" kabi bog'lovchilar yordamida hosil bo'lgan gaplar voqealarning bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'lishini ifodalaydi. Ilmiy va rasmiy uslubda "va" bog'lovchisi xolis axborot berish uchun ishlatiladi. Masalan: *"Yurtimizda yangi texnologiyalar joriy etilmoqda va bu iqtisodiy o'sishni ta'minlamoqda."* Bu yerda hech qanday his-hayajon yo'q, faqat faktik ma'lumot bor.

2.2. Zidlov bog'lovchili gaplar uslubiyati

Date: 3rd June-2026

"Lekin", "ammo", "biroq" bog'lovchilari nutqda keskin burilish yasash, qarama-qarshilikni ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Badiiy asarlarda qahramonning ichki ziddiyatlarini yoki kutilmagan hodisalarni tasvirlashda bu uslub juda qo'l keladi. *"U juda charchagan edi, biroq ishni oxiriga yetkazishi shart edi."* Bu gapda charchoq va mas'uliyat o'rtasidagi kurash zidlov orqali yaqqol namoyon bo'lmoqda.

2.3. Ayiruv va inkor bog'lovchili gaplar

"Yo... yo", "dam... dam" kabi ayiruv bog'lovchilari nutqqa ikkilanish yoki navbatlanish ohangini beradi. "Na... na" inkor bog'lovchisi esa nutqning ta'sirchanligini oshirib, bir necha holatni baravar inkor etadi: *"Na yomg'ir tindi, na shamol pasaydi."* Bu shakl ko'pincha she'riyatda va publitsistikada takid (aktsent) yaratish uchun qo'llaniladi.

3. Ergashgan qo'shma gaplar: Mantiqiy chuqurlik va iyerarxiya

Ergashgan qo'shma gaplarda bir gap (ergash gap) ikkinchisiga (bosh gapga) tobe bo'ladi. Bu o'zbek tilining eng murakkab va imkoniyati keng bo'limidir. Uslubiy jihatdan ergash gaplar fikrning "nima uchun", "qachon", "qanday", "qaysi shart bilan" sodir bo'layotganini batafsil ochib beradi.

3.1. Sabab va maqsad ergash gaplar

Ilmiy uslubning asosi hisoblangan bu gaplar hodisalar o'rtasidagi dialektik aloqani ko'rsatadi. *"Chunki", "negaki", "shuning uchun"* kabi vositalar fikrni dalillashga xizmat qiladi. Maqsad ergash gaplarda esa kelajakka yo'naltirilgan niyat ifodalanadi: *"Vatanimiz ravnaq topsin deb, har birimiz vijdonan mehnat qilishimiz kerak."* Bu yerda "deb" so'zi orqali kuchli motivatsion uslub yaratilmoqda.

3.2. Shart va to'siqsiz ergash gaplar

"Agar", "basharti" so'zlari bilan boshlanadigan shart gaplar falsafiy mushohada va huquqiy matnlarda yetakchilik qiladi. To'siqsiz ergash gaplar esa (*-sa ham, bo'lsa-da*) barcha qiyinchiliklarga qaramay harakatning bajarilishini ko'rsatadi, bu esa nutqning irodaviy sifatini oshiradi.

3.3. Ergashgan qo'shma gaplarning ixchamlashishi

O'zbek tili uslubiyatida qo'shma gapni sodda gapga aylantirish (transformatsiya) muhim hodisadir.

- *Qo'shma*: "Bahor kelsa, qushlar uchib keladi."
- *Sodda*: "Bahor kelishi bilan qushlar uchib keladi."

Ikkinchi holatda nutq tejamkorligi va shiddati ortadi. Bu uslubiy usul tilda **sintaktik sinonimiya** deb ataladi va yozuvchiga bir xil mazmunni turli shakllarda berish imkonini beradi.

4. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar: Dinamika va ekspressivlik

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda qismlar faqat ohang (intonatsiya) yordamida birikadi. Bu turdagi gaplar o'zbek so'zlashuv uslubi va badiiy nutqning "yuragi" hisoblanadi.

- **Shiddatli tasvir**: Bog'lovchilarning yo'qligi voqealarning ketma-ket va tez sodir bo'lishini bildiradi. *"Eshik ochildi, u kirdi, hammaning nigohi unga qadaldi."*
- **Zidlik va natija**: *"Yaxshi topsa — to'yga, yomon topsa — go'rga."* Bunday maqollarda bog'lovchisiz aloqa fikrni qisqa, lo'nda va maqolnamo (aforistik) qiladi.

Date: 3rd June-2026

Uslubiy jihatdan bog'lovchisiz gaplar tinglovchini faolroq bo'lishga, gaplar orasidagi mantiqiy bog'liqlikni o'zi anglab yetishga undaydi.

5. Murakkab qo'shma gaplar va ijtimoiy-siyosiy uslub

Uch va undan ortiq sodda gapdan tashkil topgan murakkab qo'shma gaplar o'zbek publitsistikasi va notiqlik san'atining muhim vositasidir. Prezident ma'ruzalari, ilmiy dissertatsiyalar va yirik romanlarda murakkab ijtimoiy jarayonlar aynan shu gaplar yordamida ifodalanadi. Ular fikrni keng qamrovli, ko'p qirrali va yaxlit holda taqdim etadi. Biroq, murakkab qo'shma gaplardan foydalanishda "uslubiy og'irlik"dan qochish kerak; gap haddan tashqari uzun bo'lib ketsa, o'quvchi uning boshini oxiri bilan bog'lay olmay qolishi mumkin.

6. Qo'shma gaplarda punktuatsiya va ohang uslubiyati

Yozma nutqda tinish belgilari qo'shma gapning "nafasini" belgilaydi.

- **Ikki nuqta (:)** — izohlash, tushuntirish va ma'noni ochish vazifasini bajarib, nutqda pauzani uzaytiradi.
- **Tire (—)** — keskin burilish, natija yoki kuchli his-tuyg'uni ifodalaydi. U nutqning dinamikasini oshiradi.
- **Nuqtali vergul (;)** — ma'no jihatdan uzoqroq bo'lgan qismlarni birlashtirib, matnga salmoq va akademik ruh beradi.

7. Qo'shma gaplarni qo'llashda uslubiy xatolar

Nutqning madaniyligi nafaqat qo'shma gaplarni qo'llashda, balki ularni to'g'ri qurishda ham namoyon bo'ladi. Ko'p uchraydigan xatolar:

1. **Mantiqiy uzilish:** Bosh gap va ergash gap o'rtasida ma'noviy bog'liqlikning yo'qligi.
2. **Bog'lovchilarning takrorlanishi:** Bitta gapda bir xil bog'lovchining (masalan, "chunki" so'zining) bir necha bor ishlatilishi nutqni g'alizlashtiradi.
3. **Tobe qismlarning chalkashishi:** Murakkab qo'shma gaplarda kim nima qilayotgani tushunarsiz bo'lib qolishi.

8. Badiiy asarlarda qo'shma gaplarning o'rni

O'zbek adabiyoti durdonalarida, masalan, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon yoki Oybek asarlarida qo'shma gaplar shunchaki grammatik qurilma emas, balki qahramon psixologiyasini ochuvchi kalitdir. Qahramon hayajonlanganda qisqa, bog'lovchisiz gaplar ishlatiladi; u chuqur o'yga tolqanda esa, uzun, ergashgan qo'shma gaplar paydo bo'ladi. Bu hodisa **psixologik parallelizm** deb ataladi.

9. Zamonaviy o'zbek tili va qo'shma gaplar evolyutsiyasi

Bugungi kunda, axborot almashinuvi tezlashgan davrda, qo'shma gaplarning ixchamlashishi kuzatilmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar uslubi murakkab konstruksiyalardan voz kechib, ko'proq sodda yoki bog'lovchisiz gaplarga intilmoqda. Biroq, rasmiy-idoraviy va ilmiy uslub o'zining an'anaviy qo'shma gaplar tizimini saqlab qolmoqda, chunki qonun va qoidalarni sodda gaplar bilan to'liq ifodalash imkonsiz.

Xulosa

Qo'shma gaplar uslubiyati — bu o'zbek tilining nafosati va qudratini ko'rsatuvchi cheksiz maydondir. Ularni o'rganish orqali biz nafaqat savodli yozishni, balki mantiqiy va

Date: 3rd June-2026

go'zal fikrlashni ham o'rganamiz. Har bir bog'lovchi, har bir vergul va har bir ergash gap nutqimiz binosining g'ishtlaridir. Agar bu bino to'g'ri qurilsa, u o'quvchining qalbiga va ongiga yetib boradi. Shuning uchun ham qo'shma gaplar sintaksisini mukammal bilish har bir tilshunos, ijodkor va ziyoli inson uchun hayotiy zaruratdir. Tilimizning ushbu boy xazinasini asrlar davomida shakllanib kelgan va kelajakda ham o'zbek nutq madaniyatining asosi bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. **G'ulomov A., Asqarova M.** — "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis". Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 1987.
2. **Mahmudov N.** — "O'zbek tili uslubiyati". Toshkent, "O'qituvchi", 1995.
3. **Sayfullayeva R., Qurbonova M., Qulmonov S.** — "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Innovatsiya-Ziyo", 2010.
4. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh.** — "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "O'zbekiston", 1992.
5. **Qurbonova M., Yo'ldoshev M.** — "Matn tilshunosligi". Toshkent, "Universitet", 2014.
6. **Hojiyev A.** — "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati". Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2002.
7. **Abdurahmonov G'.** — "O'zbek tili grammatikasi: Sintaksis". Toshkent, "Fan", 1996.
8. **Nizomiddinova N.** — "O'zbek tili punktuatsiyasi va uning uslubiy xususiyatlari". Toshkent.